

KÖPECZI BÉLA

A FRANCIA ÉS A MAGYAR
FELVILÁGOSODÁS*

Kosáry Domokos a XVIII. századi magyar művelődésről szóló alapvető munkájában a magyar társadalomnak a felvilágosodáshoz való viszonyát az egyes társadalmi rétegek helyzetéből és érdekeiből kiindulva és a felvilágosodás francia és német modelljéhez hasonlítva határozza meg, megkülönböztetve egymástól a felvilágosult rendiség és a joze-finizmus álláspontját, és szembeállítva ezekkel mindazt, amit késő barokknak nevez. A késő barokkhoz sorolja a janzenizmus és a pietizmus magyarországi megnyilvánulásait is, amelyek a katolikus és a református vagy evangélikus egyházon belül jelentkeztek. A haladás szempontjából érdemes azonban differenciálni e hatások érvényesítésében, s ezt a francia nyelvű könyvek XVIII. század eleji magyarországi befogadása is alátámasztja. Ami a felvilágosult rendiség és a joze-finizmus szétválását illeti, ezt indokolja a felvilágosult abszolútizmushoz való viszony, a felvilágosult rendiségen belül azonban különböző tendenciák jelentkeznek, különösen a gazdaság és a kultúra kérdéseinek megítélésében. Végül a felvilágosult rendiség és a joze-finizmus között van átjárás is, egyes joze-finisták a nemzeti kérdésben szembekerülnek a felvilágosult abszolútizmussal, anélkül hogy annak gazdasági, jogi vagy politikai törekvéseit elvetnék. Ezeket az árnyalati különbségeket jól mutatja a francia felvilágosodás befogadása.

* * *

* A szerző *A francia felvilágosodás* (Budapest, 1986) című könyvének némileg módosított és kiegészített egyik fejezete.

Az első francia mű, amelyet a XVIII. század elején magyarra fordítanak, Jean-Frédéric Ostervald *Abrégé de l'Histoire Sainte* című Genfben, 1702-ben megjelentetett könyve, amelyet Maróthi György *Szent história* címen adott ki, s amely a szerző más műveivel együtt évtizedeken keresztül táplálta a bensőséges református vallásosságot, a pietizmust. A *Szent história* része lett a Losontzi István által szerkesztett *Hármas kistükör* című tankönyvnek is, amely 1850-ig használatban volt a református egyház iskoláiban.

A pietizmus nemcsak az erkölcsök megjavítását tartotta feladatának, de az ismeretek terjesztését is. A hódmezővásárhelyi református lelkész, Szőnyi Benjámín németből ültette át magyarra Charles Rollin *Gyermekek Fisikáját*, Malikovszky Márton pedig André Tissot *A néphez való tudósítását*. Ilyen módon tehát a pietizmus összefüggött népnevelő törekvésekkel is, amelyek túlmutatnak a késő barokk szellemiségen. Azt se felejtjük el, hogy a református kollégiumokban még a XVIII. század első felében is Descartes-ot tanítottak, ami persze nem volt forradalmi újítás, de más volt, mint a katolikus egyház intézményei többségében terjesztett arisztotelizmus, a racionalizmus felé mutatott.

A francia janzenizmus alig van jelen a magyar szellemi életben, bár a katolikus papság egy része ismerte a jezsuiták és a janzenisták franciaországi vitáját. Louis Racine az egyetlen olyan francia janzenista szerző, akinek egyik munkáját, a *De la Religion (A vallásról)* című tankölteményét magyarul kiadták, méghozzá két fordításban is, de csak a század végén és főleg hitvédelmi céllal, bár az a hivatalos egyházzal szemben fenntartásokat fejezett ki. A janzenizmus olasz forrásokból merítve terjedt Magyarországon a művelt papság körében, s a piarista iskolákban segített a jezsuitizmussal szemben álló, nyitottabb irányzatok terjedésében, főleg az oktatás korszerűsítésében. A piarista oktatás felújítását Cörver Elek vállalta, aki Galilei, Gassendi, Descartes, Wolff és Corsini tanításait ismerte, és mindenekelőtt a felvilágosodás olasz előzményeihez kapcsolódott. Különösen a pesti

piarista gimnázium tünt ki új szellemével, melyet az arisztokrata családok sok fiatal tagja, a felvilágosodás későbbi képviselője is magáévá tett.

A korai francia felvilágosodás – Fontenelle, Saint-Evremond, Bayle – Magyarországra a XVIII. század elején alig jutott el. Csak II. Rákóczi Ferencről mondhatjuk el, hogy ismerte azokat a törekvéseket, amelyek a XVII. század végi, XVIII. század eleji francia írókat jellemezték, így mindenké előtt Fénélon, Perrault vagy Saint-Evremond egyes írásait. Ő volt az első, aki kísérletezett a *Télémaque* latinra fordításával is, feltehetően azért, hogy a Nemesi Kompánia tagjainak kezébe erkölcsi és politikai olvasmányt adjon. A *Télémaque* Gregor Trautwein által készített és először Ulmban kiadott latin fordításának magyarországi megjelentetésére végül is 1750-ben került sor Kassán – a jezsuiták ösztönzésére, akik erkölcsi oktatásra használták.

A *Télémaque* nemzetközi sikere s az a tény, hogy a jezsuiták az oktatás céljára is felhasználták, felkeltette Haller László máramarosi főispán érdeklődését, aki 1751-ben lefordította magyarra, de a fordítás csak halála után, 1755-ben látott napvilágot. A könyvnek igen nagy volt a sikere, több kiadást megért, mert képes volt a nemesség uralkodó eszméit, a rendiséget és a vallás erkölcsöt – mégpedig felekezettől függetlenül – szolgálni. Haller stílusa is vonzotta a korabeli magyar közönséget, hiszen a régi magyarságot igyekezett összeegyeztetni a klasszicizmus stílusideáljával.

A *Télémaque* azonban nemcsak a nemesi tradicionalizmust tudta táplálni, hanem a reformizmust is, mégpedig mind jozefinista, mind rendi felfogásban. 1783-ban a munkát Zoltán József 1753-ban készült fordításában ismét kiadták, nyelvileg az új ízléshez alkalmazkodva. Versek, színdarabok, fali festmények idézik a század vége felé a *Télémaque* egyes jeleneteit.

Jellemző, hogy a jakobinus per vádlottai, köztük Martinovics is, hivatkoznak Fénélonra, mint a jó uralkodás tanító-mesterére. Domonkos Lajos debreceni főbíró 1782 és 1802

között ismét megkísérelte a *Télémaque* lefordítását, de most már a nyelvújítás körüli harcok szellemében. (A fordítás kéziratban maradt, csak 1980-ban jelent meg.) Mindezzel azt bizonyítjuk, hogy az ún. késő barokkon belül vannak változatok, amelyek persze még nem tartoznak a felvilágosodáshoz, de reagálnak annak előzményeire.

Magyarországon a felvilágosodás eszméi szélesebb körben a 70-es évektől kezdenek hatni a politikában, a vallásban, a gazdaságban és az oktatásban. A meghatározó a hatás szempontjából a központi hatalom állásfoglalása, amely Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében mérsékeltebb, II. József alatt nyílt módon foglal állást a felvilágosult abszolutizmus néhány alapelve, így a centralizáció, a gazdaság és a kultúra fejlesztése, a vallási türelem elve mellett.

A bécsi udvari körök politikai gondolkozását a 60-as évektől kezdve Montesquieu befolyásolta olyannyira, hogy 1769-ben Pompeo Battoni képén József császár és testvére, Lipót portréja mellett az asztalon a *De L'esprit des lois* egy példánya fekszik. A hatalom megosztásának a kérdésében sokan értettek egyet *A törvények szelleméről* szerzőjével, és Kaunitz herceg reformjai részben Montesquieu hatásával magyarázhatók. Voltaire Bécsben viszont mint szépíró vált ismeretessé. Mária Terézia az egyház és a vallás ellenségének tartotta, és II. József sem lelkesedett érte, elkerülte meglátogatását Ferney-ben, s tiltotta egyes írásainak terjesztését. Az enciklopédistákat sem kedvelték különösebben az udvari körök, bár maga az *Enciklopédia* terjedt a Habsburg Birodalom területén, sőt 1770-ben Livornóban a toszkánai nagyherceg, a későbbi II. Lipót engedélyével jelentették meg harmadik kiadását. D'Alembert, aki különben ellenezte az osztrák – francia kapcsolatok szorosabbra fűzését, 1777-ben, amikor a császár a francia Akadémián járt, dicsérte őt, mint a felvilágosodás képviselőjét. Tudjuk viszont, hogy II. József nem helyeselte az enciklopédisták fellépését az egyház ellen, még ha keményen megnyírbálta is az egyház világi hatalmát. A császár a felvilágosodásból mindenekelőtt az állam szere-

pére vonatkozó elképzeléseket fogadta el, amely szerint a gazdasági és kulturális fejlődést kell szolgálnia, és közbe kell lépnie a népjólét és az igazságszolgáltatás terén humanitárius szándékoktól vezetettve is. Mint azt H. Wagner és H. Balázs Éva kimutatták, a felvilágosodás jeles képviselői – így például Karl von Zinzendorf gróf – nem voltak feltétlenül jozefinisták, csak a császár egyes reformjait helyeselték. Volt tehát az osztrákok körében is „rendi felvilágosodás”, amelynek – éppúgy, mint a jozefinizmusnak – voltak magyar kapcsolatai is.

Az osztrák és a magyar felvilágosodás között sok közös vonás fedezhető fel, de politikailag két tényező miatt alapvetően különböznek is. Ez a kettő a jozefinizmus és a magyar nemesi ellenállás összeütközése, illetve a jozefinizmus és a magyar protestantizmus rövid ideig tartó találkozása. A francia felvilágosodás hatásának bécsi közvetítésénél ezeket a politikai különbségeket tekintetbe kell venni, mint ahogy természetesen azt is, hogy időbeni eltolódás és ezért funkcióeltérés is jelentkezik az eszmék alkalmazásában. Magyarországon később jelentkezik a felvilágosodás, s részben más tevékenységi szférákban.

Az osztrák és a magyar fejlődés közös vonásaira figyelemmel a cenzúrajegyzékek. A század 30-as, 40-es éveiben a Habsburg Birodalom területén elsősorban Descartes, Leibniz, Wolff írásait és a különböző protestáns teológiai műveket tiltják, a magyarországi utazók elkobzott könyvei között ezeket találjuk. 1748-ban betiltják Montesquieu *De L'esprit des lois*-ját, de 1752-ben megengedik terjesztését. Az 50-es években Montesquieu *Les Lettres persanes*-ja, Voltaire *Pucelle*-je vagy Ninon de Lenclos levelei szerepelnek az elkobzott művek listáján. 1760-ban betiltják a *Candide*-ot, igaz La Fontaine-t és Rabelais-t is, 1770-ben Bayle *Dictionnaire*-jét, Voltaire *Siècle de Louis XIV*-jét, egy évvel később a *l'Ingénu*-t és az *Histoire universelle*-t (az *Essais sur les mœurs* egyik címe). Voltaire végig a tiltott könyvek listáján marad. 1784-ben II. József újból megerősíti ezt a tiltást, sőt

1789-ben megakadályozza a „filozófus” munkáinak német kiadását is. Rousseau *Emilje* és *A társadalmi szerződésről* című munkája ugyancsak a tiltott könyvek közt szerepel. Ez azt jelenti, hogy – Montesquieu kivételével – tiltják a politikailag veszélyes könyveket, de azokat is, amelyeket valláselleneseknek tartanak. A tiltás elsősorban a polgárokat, értelmiségieket sújtja, az arisztokraták hozzájutnak a tiltott irodalomhoz is.

Az új eszmék iránti érdeklődés felkeltését segítette a szabadkőművesség, amelynek első bécsi páholyát 1742-ben alapították, s ennek magyar tagjai is voltak. A következő esztendőben több páholy alakult Magyarországon és Erdélyben, s az 1780-as években a magyar páholyok tagjainak száma megközelítette a 2000-et, ha főúri és értelmiségi tagjai közt sokan nem is képviseltek radikális politikai nézeteket, de a tudományok, a kultúra iránti érdeklődést és a társadalmi problémák iránti érzékenységet igen.

1746-ban alapítja meg Mária Terézia a Magyar Nemesi Társaságot, amelynek tagjai megtanulják a német és a francia nyelvet, megismerik a francia irodalmat, és részt vesznek a bécsi szellemi életben, kezdetben távolról sem a felvilágosodás szellemében. Később, ahogy a franciás divat előretör, mindinkább vonzza a magyar nemes ifjakat is a „filozófia”.

Az új eszmék megismerésére a fő eszköz előbb a francia, majd később a német nyelv megtanulása volt. Már 1727-ben kiadnak Sopronban *latinul* egy francia kiejtési szabályzatot, 1749-ben egy társalgási könyvet Pozsonyban, és 1763-ban ismét Sopronban egy nyelvtant (Jean Thomas: *Nouvelle grammaire française et hongroise*). 1765-től Pozsonyban a Notre-Dame apácák franciára tanítják a hozzájuk beíratott lányokat, a 70-es évektől pedig az iskolákban sok helyt vezet be a német és francia nyelv oktatását.

A 60-as években Magyarországon a felvilágosodás szempontjából átmeneti jelenségekkel találjuk szemben magunkat. Vannak olyan főurak, akik Bécsben megismerik a francia kultúrát, sőt a felvilágosodás képviselőit is, de inkább

csak kulturális-irodalmi szempontból érdeklődnek irántuk, és sokszor rajtuk átnyúlva a XVII. századi francia klasszicizmust fogadják el.

1762-ben Orczy Lőrinc Voltaire *Le Mondain* és *Défense du Mondain* című verseiből készít magyar nyelvű átdolgozást, amelynek a következő jellegzetes címet adja: *Barátságos beszédje egy Urnak a' káplánjával*. Orczy a vallásos világfelfogással egyeztetni össze Voltaire-nek a luxusról szóló egyáltalán nem ortodox nézeteit. Ez az egyeztetés azonban nagyon is felszínes, s Orczy később a leghatározottabban szembe fordul a felvilágosodással. Bessenyeinek ezt írta:

... Régiségben Moysést válasszuk vezérnek,
Bayl-t, Voltair-t, Spinozá-t vessük a' gályára,
Vigyék Spanyol Király' autodaféjára.

Ő inkább a francia klasszikus irodalomhoz, a XVII. századhoz tér vissza, mint ahogy Teleki Ádám is, aki Corneille *Cidjének* első magyar fordítója, mely 1773-ban jelenik meg Kolozsvárt, s az abszolutizmus és a rendiség közötti egyeztetés gondolatát szolgálja. Ezt az egyeztetési kísérletet fejezi ki a kor politikai-erkölcsi irodalma, s benne Faludi *Udvári embere* is, amely Gracian *Oraculo manual* című munkájának francia fordításából készült.

A felvilágosodás irányában tájékozódik Jean-François Marmontel 1767-ben franciául kiadott *Bélisaire* című regényének latin és magyar fordítása. Először Horváth Mihály latin átültetése jelent meg 1771-ben vagy 1772-ben, majd 1773-ban Zalányi Péter és 1776-ban Vargyasi Dániel István magyar fordítása is. A fordítók kommentárokkal jelentették meg a munkát (a lipcei latin kiadás alapján), amelyek fenn tartásokkal élnek a regény egyes fejtegetéseivel, így különösen a természetes vallásra vonatkozó tételekkel szemben. Ennek magyarázata — amint azt Vörös Imre megállapította —, hogy ellentmondás van a felvilágosult abszolutizmusnak a regényben jelentkező ideológiája és a magyar nemesség rendi felfogása között, s ezt nemcsak a kom-

mentárokból lehet kiolvasni, hanem egyes részek magyar fordításából is.

Az első, a már felvilágosodást képviselő fordítás Marmontel *Erkölcsei meséinek* 1775-ben Báróczi Sándor által kiadott magyar változata. Báróczi előbb La Calprenède *Cassandre* című barokk históriáját fordította, amely a regény műfaját vezette be Magyarországon. Az *Erkölcsei mesék* előszavában a fordító megvédi Marmontel eszméit a haladóbb szellemű *Bélisaire*-re utalva, és lelkesen áll ki művészte mellett, amelyben a kortársak az érzelmességet fedezik fel, így Kazinczy Ferenc is, aki sírt „Lucilis szerencsétlenségén”, az író szemérmes-édes történetein, és dicsérte emelkedett stílusát. Az *Erkölcsei meséket* kiadta 1775-ben Kónyi János is, de a régi barokk stílusban, ami példa a hagyományosság megőrzésére az újítás keretében is.

Az első magyar, aki a francia felvilágosodás egész eszme körét megismeri és ezzel filozófiailag és politikailag is szembenéz, Bessenyei György. A politikai gondolkozás szempontjából – amint azt Eckhardt Sándor már kimutatta – fő forrása Montesquieu és mindenekelőtt *A törvények szelleme*. Róla a következőket írja *A holmiban* (1779):

„Valakik e nevezetes és ditséretes frantzia íróit ismerik, kéntelenek megvallani, hogy ki adot munkájának nemében tsaknem egyetlen egy hozzá foghatatlan mély elme. Kár, hogy magyar világunkba nem ismérteseb.”

Dicséri gondolatainak mélységét, de nem mindig ért vele egyet, így különösen nem az államformák és az erkölcsök összekapcsolásáról szóló téziseivel.

Montesquieu elmélete – az ő felfogásában – összeegyeztethető nemcsak a felvilágosult abszolutizmussal, hanem a reformista rendi felfogással is. Igaz, hogy *A törvények útja* (1778) című munkájában Locke-ból indul ki, de mind az államformáról, mind a társadalom struktúrájáról, mind a törvények szerepéről vallott felfogásában inkább Montesquieu tanítványa. Később – főleg a *Tariménes utazásában*

– radikálisabb gondolatokat fogalmaz meg, Montesquieu-n túlmutatva, de ezek már a cselekvéstől visszavonult ember utópiái.

A 80-as években a felvilágosult abszolutizmussal szemben álló nemesi ellenállás a hazai előzmények mellett ugyancsak Montesquieu-re hivatkozik, de feudális értelmezésben. Az 1790–91-es országgyűlés visszhangozza azt a tételt, hogy szét kell választani a végrehajtó és a törvényhozói hatalmat. Mindezt a nemesség kiváltságainak fenntartása érdekében, bár kétségtelen, hogy sokan a küldöttek közül elfogadják a *Törvények szellemének* egyes haladó gondolatait is. Sorra jelennek meg a különböző röpiratok, amelyek mindenekelőtt a hatalom korlátait hangsúlyozzák, és ezzel együtt a nemesség kötelezettségeit is kiemelik. Batthyányi Alajos az *Ad amicam aurem* (Baráti fülhez) című röpiratában a köznemesség érdekeit képviselve áll ki a hatalom megosztásának elve mellett és javasol bizonyos reformokat, így például a jobbágyság köznemesi képviselőtét a diétán.

A nagy népszerűség ellenére Montesquieu könyve mégsem került lefordításra. A *Mindenek Gyűjtemény* 1790-es évfolyamában közli ugyan az egész első könyv, a harmadik könyv tizedik, a hetedik könyv kilencedik és tizedik részének fordítását, de a vállalkozásnak folytatása nem lett. Az első teljes magyar fordítás Pozsonyban 1836-ban jelent meg a *Törvények lelkéről* címmel, s már a reformkor politikai gondolkozását táplálta.

A magyar politikai gondolkodásban hamar egybeolvadt Montesquieu és Rousseau hatása, főleg a társadalmi szerződés értelmezésében. Igaz, a társadalmi szerződés gondolata benne volt már a feudális rendi ideológiában, s a modernbb felfogást a magyarok megismerhették a felvilágosult abszolutizmust támogató Martini *Lehrbegriffe des allgemeinen Staates* és Sonnenfels *Grundsätze der Politzey* című művéből is. Rousseau olvasata még Bessenyeinél is a feudális keretek között marad, ő sem akarja az ún. alkut a nem nemesekre kiterjeszteni. A köznemesi program megfogalma-

zója, Ócsai Balogh Péter olyan alkotmánytervezetet dolgoz ki, amely kiemeli a király és a nemesség közötti szerződés gondolatát olyan megfogalmazásban, amely Rousseau terminológiájára emlékeztet, de a rendiség értelmezésében. Jellemző, hogy a bécsi udvar szolgálatában álló Leopold Alois Hoffmann *Babel* című, 1790-ben megjelent röpiratában, amely a polgárság érdekeit akarja képviselni, a magyar nemesi ideológiát azzal vádolja, hogy a francia „filozófusoktól” vett gondolatokkal tulajdonképpen meg akarja tévesztetni a közvéleményt, s bár alapvetően elfogult, abban igaza van, hogy Montesquieu vagy Rousseau értelmezése a nemesség körében valóban rendi jellegű.

A *társadalmi szerződés* demokratikus értelmezését a nem nemesek és mindenekelőtt a „jakobinusok” teszik magukévá, akiket jogosabban lehetne girondistáknak nevezni. Koppi Károly *Paraenesise az 1789-es Emberi jogokról szóló nyilatkozat szellemében* fogalmaz a hatalom kérdésében, s nála tudatosan érvényesül Rousseau felfogása a népszuverenitásról szóló tézisében is. Hajnóczy József Rousseau alapján támadja a nemesi kiváltságokat és értelmezi az 1791-es francia alkotmányt. Ő az 1793-as alkotmányt is elfogadja, és lelkesedik Robespierre-ért és a jakobinus diktatúráért. Szentmarjay Ferenc 1793-ban lefordítja *A társadalmi szerződés* első könyvét (*Társaságbéli szerződés* címen), és a francia forradalom menetét Saint-Just szellemében értelmezi. (Kazinczy is lefordítja *A társadalmi szerződés* két első könyvét, s ő is 1793-ban, de már Kis Jánosnak így ír: „ez nem fog világot látni, mert az idők nem úgy folynak, hogy láthassam. De jó emberek manuscriptumban olvassák.”) Martinovics Ignác *Az emberek és a polgárok katekizmusában* Rousseau-t tartja fő forrásának.

A francia forradalom előtérbe állítja a „filozófia” eszméit, s mindenekelőtt a szabadság és az egyenlőség radikális – Rousseau, sőt Raynal (részben Diderot) alapján megfogalmazott – értelmezését. A Szatsvay Sándor által szerkesztett *Magyar Kurír* 1792-ig a változások iránti rokonszenv szelle-

mében ismerteti a forradalom eseményeit és az elíziumi mezőkön folyó dialógusaiban fellépteti a „filozófusokat”, köztük Voltaire-t is, hogy eszméiket ismertethesse.

A *Hadi és más nevezetes történetek* című lapban, amely ennél mérsékeltebb álláspontot képvisel, Hajnóczy ismerteti az 1791-es alkotmányt, a körülötte kialakult nemzetközi vitát. A forradalom első szakaszában a magyar progresszió – maga Hajnóczy is – abban reménykedik, hogy sikerül a kiegyezés a királyság és a „patriotizmus” között, s ez a magyar fejlődést is befolyásolhatja. XVI. Lajos kivégzése után világhosszá válik, hogy ez lehetetlen.

A reakció 1792-ben elnémítja a francia forradalommal rokonszenvező lapokat, megindul – főleg az egyházak részéről – a frontális támadás a „filozófia” ellen, s ami a legfontosabb, az udvar kiegyezik a konzervatív magyar nemeséggel. A „jakobinus”-perig azonban sokan továbbra is érdeklődnek a francia forradalom hírei iránt, nemesek, polgárok, értelmiségiek egyaránt, a Budai Olvasóköriben például a *Moniteur*t olvassák.

A nemesi többség kiegyezik a császárral, de a nemesek között is akadnak olyanok, akik nem üdvözlnek az 1792-es kiegyezést és elítélik a reakció felülkerekedését. Erre a magatartásra talán a legjellemzőbb Szirmay Ádám 1794-ben feljegyzett jókívánsága: „Adná Isten, hogy a franciák meg a lengyelek boldoguljanak, mert akkor mi is lerázhatnánk a német igáját és szabadok lehetnénk, mint a franciák.”

A felvilágosult nemesek többsége 1795 után visszahúzódik a politikától és Napóleon hívására sem mozdul, de ez nem jelenti azt, hogy a felvilágosodás egyes eszméit főleg a gazdaságban és a kultúrában nem viszik tovább – megváltozott körülmények között és ezekhez alkalmazkodva.

A „jakobinizmus” miatt elítéltek közül Kazinczy Ferenc, aki egyszerre volt a nemzeti ellenállás és a felvilágosodás híve, jóval később, a *Pályám emlékezetében* így emlékszik vissza a francia forradalom hatására:

„A francia revolúció hosszas pezsgései után kilobbana. Odaintéze szemeit a világ két hemiszfériumáról minden. Nagy és szép dolgok, s még több rútak, undokok, borzasztók, rettenetesek, bár nagyok. Mint aki nyugalmas partról nézi a vésszel, habbal küzdőket; nem örül ugyan a veszély és elhalás látásának; nem óhajtja ugyan, hogy őt is veszély érje; de szereti látni a tüneményt, mert az nagy, mert az nem mindennapi: úgy nézi egy aljasodott, elpuhult, de most az orosz-láni dühre serkent nép tetteit minden, a tudományokban nevelt egyszersmind azért, mivel amit itten történni láta, az őtet Hellasz és a régi Róma hőseire emlékezteté . . .”

Évtizedeknek kellett eltelniök addig, amíg a magyar progresszió ismét vállalni tudta a felvilágosodás és a forradalom politikai eszméit.

A francia felvilágosodás a legszélesebb körűen és a legeredményesebben a *vallás* kérdésében éreztette hatását Magyarországon. A protestánsok elnyomásukban – irányzatra való tekintet nélkül – szívesen olvasták a vallási türelemről szóló írásokat, s üdvözölték Voltaire kiállását az üldözött hugenották mellett. Voltaire szépirodalmi munkáinak magyarországi sikerét is mindenekelőtt ez a megítélés magyarázza. 1782-ben Pétzeli József, 1789-ben pedig Szilágyi Sámuel fordította le az *Henriade*-ot. Pétzeli, aki 1786-ban adta ki a *Henriást*, báró Podmaniczky Józsefnek ajánlja a munkát, arra hivatkozva, hogy II. Frigyes is nagyra becsülte az eposzt, s előbeszédében mindenekelőtt IV. Henriket mint jó, a közügyeket szolgáló királyt mutatja be. Mindehhez hozzáteszi:

„Hogy némely olvasók meg-ne botránkozzanak abban, hogy sok szerzetesek és papok fekete színekkel festetnek le ebben a munkában, gondolják meg, hogy ezek a dolgok estek ez előtt 200 esztendőkkel, a’ mikor még egész erejében égett az üldözésnek tüze és nem lehet ez semmi kisebbnyikre azoknak a’ mai szerzeteseknek és papoknak, a’kik a’ keresztény vallásnak ezt a nagy motskát mind tanításokkal, mind jó példájokkal igyekeznek le-mosni.”

Szilágyi a fordítás bevezetésében nyíltan kimondja, hogy Voltaire az eposzban a fanatizmus ellen lépett fel, s szerinte „ezen Verseknek leg-főbb tzielja a’ közönséges Társaságnak

java és tsendessége”. Voltaire ilyen módon nálunk a vallási türelem prófétája lett; Pétzeli fordította le a *Zaire*-t (1784) és az *Alzirt* (1789) is ugyanilyen indokkal, Kazinczy pedig a *Méropé*-ot ültette át, a *Mahometot* Zechenter Antal fordításában 1784-ben elő is adták a pesti Rondellában. A cím maga is jellemző: *A hitető Mahometa vagy a fanaticizmus*. (A fordítást egyébként Bessenyei külön méltatta.)

A fanatizmus elleni harcban, ami főleg a vallási türelem érvényesítésének igényét támasztotta alá, a magyarok felhasználták a voltaire-i szatírákat is. A bécsi *Magyar Múza* 1787-ben közöl egy szatirikus mesét *Memnon vagy az emberi böltesség* címen, amely a *Zadigot* utánozza, s ugyanez a gyűjtemény közli az Eldorádó leírását is a *Candide*-ből, nemcsak annak bizonyítására, hogy Leibniznek nincsen igaza, hanem főleg abból a célból, hogy rámutasson a való világ sok értelmetlenségére és hiábavalóságára.

Az egyház és mindenekelőtt a katolikus egyház leleplezését II. József uralkodása idején pamflettek hosszú sora szolgálja, amelyek mind Voltaire-t követik, s amelyek az állam és egyház közötti vitához kapcsolódnak, különösen a jezsuita rend 1773-as betiltása után. Szatsvay Sándor *Izé purgatóriumba való utazása, Zakariásnak a pápa titkos íródeákjának Rómából költ levelei, Bétsnek tüköre* címen jelenteti meg a maró gúnnyal megírt propagandairatokat, amelyek egy része fordítás, és amelyek mindenekelőtt a szerzetes- és apácarendeket támadják. A későbbi jakobinus Laczkovics János a *Jézus társaságbeli szerzeteseknek Kínából való kiűzettetése* és *A keresztyén vallásban magát oktattatni vágyó utazó ember* című munkáiban egzotikus országok vallásait és szokásait ismertetve bizonyítja be, hogy milyen nevetségesek a katolikus egyház tanításai, ceremóniái. Ez az egyházellenes propaganda a Szent István-kultuszt is célba veszi: egy Őz Pálnak tulajdonítható iratnak ez a címe: *Szent-Istvánnak első keresztyén magyar királynak levele*, s benne a szerző a relikviák tiszteletét gúnyolja ki. A fanatizmusnak nemcsak komikus, de tragikus következményei is vannak, ahogy

azt egy *Páter Aemilián kapuzinus és Trési kis-asszony* című szatíra bizonyítja, amelyet „a gyermekeket nevelő némely szülőknek okosítására” adtak ki.

A fanatizmus elleni harcban a papságot a legszellemesebben Trenk Frigyes támadja, akinek iratai magyar nyelven is megjelentek. Trenk nemcsak a vallásüldözés ellen lép fel a tolerancia nevében, hanem az egyház gazdasági és oktatási szerepe ellen is. *Bilanx* című röpiratában így foglalja össze nézeteit:

„A teológia azt tanítja: vakhittel higgy mindent, anélkül, hogy mérlegelnél vagy az igazságot fürkésznéd. A filozófus pedig azt mondja: ne higgy semmit, ha nem vagy meggyőződve, elégséges ok nélkül; használd józad eszedet az állítások kikutatására és összehasonlítására.”

A fanatizmus elleni harc nemcsak fordításokat és alkalmi írásokat szül, hanem nagyszerű szépirodalmi alkotásokat is, mint amilyen Csokonai Vitéz Mihály *Konstancinápolya*, amely Voltaire és Rousseau egyes gondolatait összekapcsolja: az egyiket az egyház elleni kritikát elmondó keleti mese motívumaiban, a másikat a „természeti állapot” felidezésében és a boldog jövő hirdetésében hívja tanúul.

Voltaire-t sokan ateizmussal vádolják, de a tájékozottabbak tudják róla, hogy deista. Bessenyei György *A holmiban* ezt írja:

„Mivel ennek a híres Frantzia Irónak nevével már Világunknak négy része bé tölt, kit Atheusék és Naturalisták Attyának tartanak, és a kiről úgy vannak némellyek el hitelve, hogy Szent Irásnak Evangéliumi tudománynak száfolását írta: bátorkodom, de szükségesnek is látom rólla valamit ide fel jegyezni. Mert olyanok szoktak felőle ítélni magyar hazánkba, kik tellyes életekbe, három sor írását sem olvasták.”

Miután elmondja, hogy jól kell franciául tudni és ismerni kell a matériát ahhoz, hogy meg lehessen Voltaire-t ítélni, megjegyzi:

„Gyalázzal sem a Krisztusról, sem Apostolairól egy említést nem téezen. Nem mondja, hogy a Bibliába meg írt dolgoknak hitelébe ne kételkedj, sem azt nem tanította, hogy az Evangyeliomi tudomány szerint ne élly, sőt ajánlja: azonban azt sem teszi fel, hogy hidj, s' mit hidj. Uj vallásnak tzikelyeit s hol sem mutat.”

Igyekszik helyét is meghatározni a vallások között: „Azt én is látom Voltérba, hogy sem Catholicus, sem Protestáns, sem Óhitű, sem Quaker; de azzal egyiket sem tzáfolya meg.” Hangsúlyozza, hogy a francia író hisz a lélek halhatatlanságában és ezzel együtt Isten létében. Voltaire – Beszenyei szerint – azzal támasztott magával szemben „olyan nagy lármát”, hogy azt kívánta, az egyház rendelődjk alá a világi hatalomnak, támadta a jezsuitákat és kipellengézte az értelmetlen teológiai vitákat. Beszenyei a *Tolerantia* című munkájában egyébként Voltaire-t követi, s ezt teszi a *Montezuma és Kortéz* című dialógusában és *Vallás* című versében is, amikor a vallási türelmetlenséget elítéli.

A deista Voltaire-t fogadják el mások is, és kevesen vannak, akik – mint Fekete János gróf – az ateizmust látják meg a „filozófus” munkásságában. Voltaire magyar levelezőjének ateizmusa egyébként meglehetősen felületes, a *libertinage* és nem a materialista filozófia terméke.

Amikor 1789 szeptemberében Kazinczy kiadja az *Orpheus* első számát, a bevezetésben szükségesnek tartja elhatárolni magát az ateizmustól:

„Nékem egyik tárgyam — írja — a *józan gondolkodás* lesz. Okaim vannak ezt világosodásnak, Aufklärungnak, éclaircissement-nek nem nevezni, mert azt némelyek az indifferentizmussal, irreligióval s az úgynevezett szokratizmussal vagy deizmussal cserélik fel áltájába, s sikoltanak, mint Helvétius baglya, ha saját barlangjokba a nap melegítő sugára mégis behatol.”

A józan gondolkodásról viszont ezt írja:

„Az, amit józan gondolkodás alatt itt értek, az, ami a megtévelyedteket [. . .] az igazabb út felé vezeti, a bolondságok elébe tükröt vét és ezen két igyekezet által a szív javulására, elcsendesedésére s az

igaz — nem fantazmai — boldogságra utat nyit, — a *babonáságtól* megtisztult *religió*, az élve — *állításoktól* ment filozófia.”

A „jakobinusok” inkább deisták, kevesen jutnak el a materializmushoz, bár olvassák Lucretiust és d’Holbach *Système de la nature*-jét. A legmesszebb Martinovics megy el, aki 1788-ban névtelenül jelenteti meg a *Mémoires philosophiques* című munkáját, s benne — mint azt Mátrai László kimutatta — összekapcsolja a mechanikus materializmust az ún. orvosi materializmussal az életerő magyarázatában, s ezzel tulajdonképpen az ateizmushoz jut el.

A francia forradalom legradikálisabb időszakában a jakobinus diktatúra a deizmust, a Legfőbb Lény tiszteletét teszi állami vallássá — Rousseau tanítását követve. Magyarországon a század végén a deizmus elfogadása nem a radikalizálódás, hanem sokkal inkább a csalódott visszahúzódás eredménye. Csokonai a *Halotti versekben* Rousseau-hoz fordulva írja:

Te, ki Ermenonville rideg szigetében
Nyugszol a nyárfának lengő hívesében
Ébredj fel és bámúlj egy lelkes állatot
Ki mér tenni nálad nagyobb áldozatot;
Te a társaságban az aprós hibákat
Nem tűrvén, óhajtál olly messzi pusztákat
Hol még nyers fiai a nyers természetnek
Kevélyek, gonoszok, hiúk nem lehetnek.
Én pedig őket is kerülni kívánom
S hogy hasonló lelkem vagon, azt is bánom.

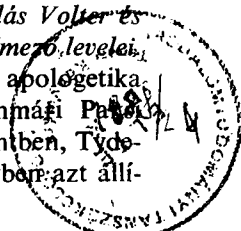
A magyar felvilágosodás legnagyobb költője a primitív, a tudományos, filozófiai deizmus tételeit, az isteni kinyilatkoztatást és a „filozófiát” egyeztetni akaró törekvéseket ismerteti, s inkább a primitív vallásosságot fogadja el.

A katolikus egyház megpróbál védekezni a felvilágosodás gondolatai ellen, és a 70-es években sorra jelennek meg az apologetikus iratok, illetve a „filozófusokat” támadó pamfletek. 1776-ban adják ki Molnár János volt jezsuita könyvét *De natura critica legendi libros moderni temporis sine jactura*

religionis et veritatis (A modern könyvek kritikus ésszel való olvasásáról a vallás és az igazság megrontása nélkül), amelyben sorra veszi a „filozófusok” állításait a vallásról, és természetesen mindenekelőtt Voltaire-t támadja, akiről a jezsuita Nonotte írt könyvet, amely 1781-ben Pozsonyban is megjelent németül (*Les erreurs de Voltaire*, 1780). Alexovits Balázs pálos szerzetes 1792-ben magyarul adja ki *A könyvek szabados olvasásáról* című munkáját. Ő a szerzője *Az Egyenlőségről és Szabadságról a Frantziák és Frantziázók ellen a' mostani időkre* című könyvnek is, amelyben kimutatja, hogy nincs egyenlőség, és hogy a szabadság is nagyon korlátozott. A katolikus apologetikát és a nemesi ellenállás ideológiáját kapcsolja össze Saitz Leo szervita hitszónok, aki különösen Trenk Friggyessel és Szatsvay Sándorral vitatkozik *Igaz magyar* című pamfletjében.

A protestánsok, még a legretrográdabbak is, hálásak voltak a türelmi rendeletért és örültek a katolikus egyház meggyengülésének. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne léptek volna fel az ateizmus, sőt a deizmus ellen is. A protestáns apologetika mindenekelőtt a svájci irodalomból merített, így Pictet és Haller műveiből, amelyeket lefordítottak magyarra is. A reformátusok egyik vezetője Teleki József gróf, aki az *Essai sur la faiblesse des esprits forts* (Esszé az erős szellemek gyengeségéről) című 1760-ban megjelent munkájában Voltaire-t „rossz filozófusnak és ha lehet még rosszabb történéznek” tartotta és csak mint drámaíróként ismerte el. Jellemző, hogy Segesvári István V. Derhan *Physicotheológiájának* fordítását, amely a protestáns apologetika egyik fő műve volt, 1793-ban Teleki Józsefnek ajánlja. Hallert fordítja le és adja ki 1798-ban Őri Fülep Gábor, mégpedig a következő jellemző címmel: *Haller Albert a kijelentett vallás Volter és más némely közelébe élt hitetlenkedők ellen védelmező levelei*.

Érdekes megjegyezni, hogy a protestáns apologetika viszonylag korán Rousseau-t is elítélte. Szathmári Pál Mihály 1770-ben disszertációt védett meg Utrechtben, Tyde-
man Meinard professzor elnöksége alatt, amelyben azt állí-

totta Rousseau-val szemben, *A társadalmi szerződés* negyedik könyvének nyolcadik pontját bírálva, hogy a keresztény vallás igenis alkalmas a polgári életre. (*Dissertatio anti russiaviana de habitu religionis christianae ad vitam civilem*. Utrecht, 1770.)

Gvadányi József a *Peleskei nótárius elmélkedéseiben* (1796) a nemesi közvéleményt fejezi ki, amikor támadja a deistákat, naturalistákat, indifferentistákat. Az írók többsége nem őt követi, de hallgat erről a kérdésről: a nemesi reakció idején a vallásról vitatkozni nem lehet.

A francia felvilágosodás egyik legtöbbet vitatott kérdése az *erkölcs* volt, s ez Magyarországon is visszhangra talált. Jellemzőnek kell tartanunk, hogy a franciák közül e téren elsősorban Marmontel gyakorol hatást *Erkölcsei meséivel*, amelyek nem mondanak ellent a valláserkölcstnek, de humanista szellemükkel mégis újat képviselnek. A magyar szerzők közül különösen Bessenyei az, aki *A holmiban* és még inkább németül megjelent folyóiratában, a *Der Mann ohne Vorurtheilben* (1781) foglalkozik az erkölccsel, lényegében Helvétius követve. Azt tartja, hogy az emberi képesség az érzékelésen és a gondolon, a szíven és az elmén épül. Ezekre húzzák fel a ház, a nevelés, a klíma, a vallás, a törvények és a szokások eszközeivel, a ház lakója az egyéni érdek. Ezt az érdeket kell a közérdekkel összekapcsolni az erény útján. A legfőbb erény a szabadság keresése, de az értelem útján, mert ez hozza létre a törvényeket, amelyekhez alkalmazkodni kell. Bessenyei nem fogadta el Rousseau természet-tudomány-művészet szembeállítását, de etikai irányultságával egyetértett.

Kazinczy *Orpheusában* Rousseau-, Helvétius- és d'Holbach-fordításokkal az ember és vele együtt az etika problematikáját állította előtérbe rendkívüli modernséggel egy olyan világban, amely a valláserkölcst fogadta el, régi szentenciákat kedvelt, s legfeljebb Gracianhoz jutott el, mint Faludi az *Udvari emberben*. Kazinczy 1790. március 25-én Aranka Györgynek írva nemcsak arról gondolkodik, hogy

„nagy még a setétség”, de arról is dicsekszik, hogy maga — a szabadkőművesség eszméitől is sarkallva — szembeszáll vele:

„Olvassa meg, akinek esze és szíve van, Orpheusom bévezetését, olvassa meg pag. 90. azt, amit Rousseau-ból fordítottam és azt, amit Kallós által fordítottam Helvétiusból; — olvassa meg tulajdon gondolkozásomat Orpheusom II. kötetében a lélek halhatatlansága felől s látni fogja ki vagyok, s áldani fog, ha én már régen nem lések is. Valakinek fel kelle támadni, mert már többé szenvedni nem lehet, amit csinálnak.”

Kazinczy szinte összefoglalja mindazt az újat, amit a felvilágosodás Magyarországon kiváltott emberről, vallásról, erkölcsről szólva.

A felvilágosodás erkölcsi problematikája a reformkor íróit újból foglalkoztatja, s közülök is mindenekelőtt Kölcsey Ferencet, aki Montesquieu tanítására és a francia forradalom tanulságaira is emlékezik, amikor híres *Parainesis*-ét megírja.

A felvilágosítás erjedést indított el a *gazdaságról* való gondolkozásban is, különösen a fiziokrata elmélet elterjedése révén. A Mirabeau márkival kapcsolatban álló Karl von Zinzendorf baráti köréhez tartozó magyarok, Teleki József, Podmaniczky József, Almásy Pál, Szapáry János, Klobuciczky József, Skerlecz Miklós ismerték meg a fiziokratizmus tanait és ezekkel együtt ellenfeleik, a merkantilisták nézeteit is. II. József Quesnay és más fiziokraták nyomán határozta el a mezőgazdaság fejlesztését, amihez nemcsak az új termelési technikák elterjesztése tartozott, hanem a jobbágyok felszabadítása vagy legalábbis terheik korlátozása, a szabad kereskedelem és egy olyan adópolitika, amely a központi hatalom jövedelmeit növeli. A magyar felvilágosodás képviselői elismerték a mezőgazdasági fejlesztés szükségességét, részt vettek az új elterjesztésében azzal is, hogy főleg német minták alapján népszerűsítették a korszerű mezőgazdasági ismereteket. Többségük szemben állt azonban nemcsak a jobbágyfelszabadítás, hanem egyes nemesi kiváltságok eltörlésének gondolatával is. II. József adórendeletét gazdasági

szempontból sokan katasztrófálisnak tartották. Jellemző, hogy Berzeviczy Gergely még 1819-ben is visszatért II. József fiziokrata terveire, s bár elismerte, hogy „a fiziokrata rendszer nemes”, „alapjában hibás és megvalósíthatatlan”-nak tartja, mert adó- és árrendszere nem biztosíthatja a földművesek megélhetését.

Magyarországon nemcsak a fiziokraták által javasolt mezőgazdaság fejlesztése merülhetett fel mint szükségyszerűség, hanem az iparé is, s e tekintetben a francia merkantilizmus és az angol példa hatott. Ilyen körülmények között tulajdonképpen már nagyon hamar a különböző iskolák tanításaiból alakítottak ki egy olyan eklektikus koncepciót, amely a többoldalú fejlődést tűzte ki célul. Berzeviczy Gergely egyszerre ismerte Raynal, Say, A. Smith és a német teoretikusok nézeteit, éppúgy mint sok más kortársa.

Mint H. Balázs Éva kimutatta, az eredendően fiziokrata, de a gyakorlatban megtorpanó Zinzendorf baráti köre (a már említettek mellett Forgách Miklós, de Stánsith Horváth Imre, Berzeviczy Gergely nagybátyja, aki bevonta őt a tárgyalások munkálataiba) olyan tervezeteket dolgozott ki az 1790–91-es országgyűlés kereskedelmi bizottságában, amelyek az adott társadalmi keretek között jelentős reformokat irányoztak elő, amelyeknek emléke tovább élt a reformkorban is.

A felvilágosodás nagy gondolata volt a *kultúra* terjesztése a gazdaság, a tudás fejlesztésére, s ezt a felvilágosult abszolutizmus igyekezett Magyarországon is érvényesíteni. A bécsi kormányzat a fiziokraták felfogásából kiindulva a szakoktatás kialakítását tartotta egyik legelső feladatának. 1763-ban megalakul a kamarai tisztviselőket képző rövid életű szempci *Collegium Oeconomicum*. 1770-ben létrehozták a selmecebányai bányászati akadémiát, amely már 1758 után is bányászati iskolaként működött. A Pestre átköltözött nagyszombati egyetemen bevezetik a 70-es évek végén az agrártudományi képzést. Tessedik Sámuel 1780-ban Szarvason felállította a világ első gyakorlati gazdasági iskoláját. A fiziokrata

ideológiához kapcsolódott az egészségügy fejlesztése is 1769-ben a nagyszombati egyetemen felállították az orvos. kart. Mindezzel párhuzamosan kialakult egy magyar nyelvű ismeretterjesztő irodalom, amelynek kiadója a 70-es évek végétől a budai egyetemi nyomda, s amely főleg a mezőgazdaság és egészségügy kérdéseivel foglalkozott.

A felvilágosult abszolutizmus magáévá tette a francia felvilágosodásnak azt a gondolatát is, hogy emelni kell a lakosság általános műveltségi színvonalát, nemcsak gazdasági érdekből, hanem azért is, hogy művelt és jó polgárokat lehessen nevelni. 1777-ben került sor a *Ratio Educationis* kibocsátására, amely az oktatás szervezetét megváltoztatta, s állami felügyelet alá helyezte az egyházi iskolákat is. A hasznos ismeretek széles körű megteremtése és a természettudományok előtérbe állítása jellemezte tartalmilag a reformot, amelyet a katolikus és a protestáns egyházak egyaránt elleneztek.

A reform második változata kimondta a centralizáció érdekében a német nyelv kötelezővé tételét, s ezzel kiváltotta nemcsak az egyházak és a maradi nemesség, de a magyar nyelv és kultúra fejlesztését óhajtó haladó erők ellenállását is. Bessenyei a *Ratio Educationis* kibocsátása után, 1779-ben adja ki a *Magyarságot*, amelyet a magyar nyelv védelmében írt. „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány” – írja, s ehhez hozzáteszi: „A tudománynak kulcsa a nyelv.” Amikor tehát a felvilágosodás hívei is szemben állnak II. József rendeletével, azt nem zárólag a nemzeti gondolat alapján teszik, hanem azért is, mert meg vannak győződve arról, hogy csak az anyanyelvi művelődés lehet eredményes. „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá, de idegenen sohasem” – mondja Bessenyei, a franciákra is hivatkozva.

A „jakobinusok” kivégzése után egyébként a felvilágosodás hívei közül sokan visszavonulnak a kulturális életbe, s főleg a korszerű magyar nyelv, irodalom és tudomány megteremtéséért fáradoznak.

Kosáry Domokos ezt írja már említett könyvének utószá-
vában:

„Minden folytatódó szál ellenére nem győztük eléggé hangsúlyozni a nagy különbséget az 1795 utáni évtizedekben diadalmaskodó nemesi, rendi, feudális nacionalizmus és az 1795 előtti magyar felvilágosodás között, amelynek leghaladóbb szárnya történelmünkben először mert s tudott a társadalmi haladás kérdésével vallási kendőzöttségtől mentesen, valóban szembenézni és arra vállalkozni, hogy körvonalazza a polgári-nemzeti átalakulás első, felvilágosult programvázlatát.”

Egyetértünk a szerzővel a magyar felvilágosodás jelentőségének hangsúlyozásában, s ebben a keretben helyeztük el a francia hatást is. Igaz, hogy Bécs sok mindent közvetített, de a francia felvilágosodás irodalma a 70-es 80-as években, francia nyelven hatott és közvetlenül a francia valóságot idézte. A két távol fekvő világ összehasonlítása a magyar felvilágosodás képviselői számára rendkívüli haszonnal járt, hiszen egyrészt az egyetemes fejlődés fő tendenciáit jobban tudták figyelemmel követni, másrészt világosabban látták a magyar társadalom és kultúra elmaradottságát és saját teendőiket is.

A francia és a magyar felvilágosodás összevetése bizonyítja, hogy az eszmék csak akkor hatnak, ha a feltételek – legalább kezdeti fokon – jelen vannak. A vallási türelem vagy a gazdaság és a kultúra fejlődésének szüksége olyan gondolatok voltak, amelyeket még a feudális magyar társadalom is magáévá tudott tenni, társadalmi változásokra még nem értek meg a körülmények, s ezért azok, akik a francia felvilágosodásnak a polgári haladásra vonatkozó politikai eszméit képviselték, szükségképpen elszigetelődtek. A folytonosság 1795 után főleg a gazdasági és kulturális haladás sokszor korlátolt képviseletében jelentkezik. A felvilágosodás eszméi politikai-társadalmi téren csak a reformkorban hatnak, de akkor már a francia forradalom és az ezt követő fejlődés tapasztalatait is figyelembe véve.

IRODALOM

- H. Balázs É.: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1764–1795.* Bp. 1967.
- Baranyai Z.: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon.* Bp. 1920.
- Benda K.: *Emberbarát vagy hazafi.* Bp. 1978.
- Bíró F.: *Bessenyei és tróbarátai.* Bp. 1976.
- Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa.* Wien, 1972.
- Eckhardt S.: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Bp. 1924.
- Eckhardt S.: *Újabb adatok a magyar felvilágosodás történetéhez.* Bp. 1928.
- F. Csanak Dóra: *Két korszak határán.* Bp. 1983.
- Fehér S.: *Fanni hagyományai és a Nouvelle Héloïse.* Pécs, 1909.
- Fuhrmann K.: *Teleki J. és a magyar–francia szellemi kapcsolatok.* Bp. 1929.
- Fölföldy S.: *A francia forradalom és a magyarok.* Kolozsvár, 1912.
- Hencze B.: *Kazinczy és a francia felvilágosodás.* Bp. 1928.
- Jászai R.: *A francia forradalom történetének történetírása hazánkban.* Szeged, 1896.
- Kalmár G.: *A francia forradalom hatásai hazánk gazdasági és kulturális viszonyaira.* Bp. 1928.
- Kecskeméti, Ch.: *Recueil . . . des documents sur la Hongrie du XVIIIe siècle.* Bruxelles, 1964.
- Kóky Gy.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában.* Bp. 1983.
- Kosáry D.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1983.
- Köpeczi B.: *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában.* In: „Sorsotok előre nézzétek”. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Bp. 1975.
- Köpeczi B.: *Gracián Magyarországon.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1980. 315–321.
- Köpeczi B.: *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja.* Bp. 1982.
- Köpeczi B.: *Magyarok és franciák. XIV. Lajostól a francia forradalomig.* Bp. 1985.
- Marczali H.: *Magyarország története II. József korában. I–II.* Bp. 1881–1885.
- Marczali H.: *Mária Terézia.* Bp. 1891.
- Marczali H.: *Az 1790-es országgyűlés. I–II.* Bp. 1907.
- Marton J.: *Magyar Voltaire, magyar enciklopédisták.* Nagyszombat, 1900.
- Morvay Gy.: *Fekete János.* Bp. 1903.
- Nagyivánné Berkó M.: *Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban 1767-től.* Pécs, 1934.

- Némedi L.: *Adalék a XVIII. század magyar stílustörténetéhez. Péczeli és Szilágyi Henriade-fordítása.* Debrecen, 1936.
- Padányi K.: *Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításában.* In: Szauder József és Tarnai Andor: *Az irodalom és a felvilágosodás.* Bp. 1974.
- Rácz L.: *Rousseau magyar barátja.* Akadémiai Értesítő, 1912.
- Tichy M.: *A francia forradalom hatása szellemi életünkre Kazinczy Ferenc levelezése alapján.* Bp. 1911.
- Vöröös Imre: *Hazai francia—magyar fordításirodalmunk a korai felvilágosodás időszakában.* (Kand. dissz. 1977.)
- H. Wagner: *Der Höhepunkt des französischen Einflusses in Österreich.* In: *Geschichte und Literatur.* V. Bd. 1961.
- E. Zöllner: *Bemerkungen zum Problem der Beziehungen zwischen Aufklärung und Josephinismus.* In: *Probleme und Aufgaben der österreichischen Geschichtsforschung.* Wien, 1984.
- Eszmei és irodalmi találkozások. Tanulmányok a magyar—francia irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp. 1970.
- „Sorsotok előre nézzétek”. *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra.* Tanulmányok. Bp. 1975.